

MŰHELY

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A KÖVETŐGÉP EGY ELFELEJTETT EMLÍTÉSE A MAGYAR KRÓNIKÁBAN

A krónikakompozíció 72. fejezetében a következő olvasható: „... Ungari sceleratissimum Budam barbatum, omnium malorum intentorem, cuius consilio Petrus Ungariam afflixerat, in frusta concidentes interfecerunt et duorum filiorum suorum oculos effuderunt. Sebus autem qui oculos Vazul eruerat, confractis manibus et pedibus peremerunt. Quosdam vero lapidibus obruentes, *alios autem in manganis ferreis vastantes occiderunt.*”¹ Szabó Károly 1867-ben az idézett részletet a következőképpen fordította: „... a magyarok az istentelen szakálás Budát, minden gonoszság koholóját, kinek tanácsából sanyargatta vala Péter Magyarországot, darabokra vagdalva megöleék, s két fia szemeit kiszúrák; Sebösnek pedig, aki Vazul szemeit kiszúrta vala, kezét lábát összetörték, s úgy veszték el; némelyeket kövekkel verték agyon, *másokat fegyverrel pusztítva öldökölték le.*”²

Az idézet szövegből minket az „in manganis ferreis” fordítása és értelmezése érdekel, mivel ezt a részletet korábban véleményünk szerint nem fordították jelentésének megfelelően. Erdélyi László fordításában (1943)³ „némelyeket kövekkel borítottak el, másokat vas hengerekkel összezúzva ölte meg”; Geréb László (1959)⁴ krónika-fordítása szerint „némelyeket megköveztek, másokat vasrudakkal törtek össze”. Horváth János Thuróczy-fordításában (1978)⁵ is elődeit követi: „Egyeseket megköveztek, másokat vascsépekkal törtek össze”; s a hagyományosnak tekinthető fordításban sem Bollók János (1984, „vasmángorlókkal agyonverve”)⁶, sem Bellus Ibolya (1986, „Egyeseket megköveztek, másokat vasrudakkal sújtottak halálra”) nem talál kivetni valót. A fordítások történetéhez tartozik, hogy a krónikahely, a Thuróczy-krónikára történő hivatkozással, szerepel Du Cange nagyszótárában (1883—87)⁷, majd azonos jelentésben Bartal Antalnak a magyarországi latinság szótárában is (1901)⁸. Ez utóbbiból idézzük a manganum szó értelmezését: „bellica machina, tormentum, hajító gép, olaszul mangano, németül Schleudermaschine”.

Egy fordításban megmutatkozó bizonytalanságnak mindig tartalmi okai vannak. Rövid áttekintésünkben tehát a következő kérdésre kell választ találnunk: — ismerték-e a manganum típusú vetőgépet a XI. század első felében; — összeegyeztethető-e a fa vetőgépekkel a „vas” jelző; — a szó későbbi jelentésbővülése használható-e a fordításokban; — hogyan illeszkedik a manganum a krónika szövegkörnyezetébe.

Térjünk rá a kronológiai kérdésekre! A szakirodalom ugyan nem teljesen egységes, mégis — elsősorban a kiváló finn tudós, Kaleruo Huuri kutatási nyomán — elfogadhatjuk, hogy a torziós technikájú, hellenisztikus-római vetőgépek a bizánci és arab seregekben folyamatosan haszná-

1 Scriptores rerum Hungaricarum... (Ed. E. Szentpétery.) Vol. 1. Bp., 1937. 324—325. o. Ezzel megegyező al egőzabb Thuróczy-kiadás: *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Textus.* (Ed. E. Galántai—J. Kristó) Bp., 1985.

2 Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine ad annum MCCCIII. producta. (Rec. F. Toldy, versionem Hungaricam adiecit C. Szabó) Pest, 1867. 44. o.

3 Krónikáink magyarul. (Ford. Erdélyi L.) Szeged, 1943. 153. o. Kézai fordításában pedig így ír: „másokat pedig vasmángorlókkal összetörték” Uo. 92. o.

4 Képes Krónika. Bp., 1959.

5 *Thuróczy János: A magyarok krónikája.* Bp., 1978. 115. o.

6 Képes Krónika. Bp., 1986. (Pro Memoria) 97. o., A magyar középkor irodalma. Bp., 1984. (Magyar remekírók) 213., 143. o. (Kézai)

7 Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Niort, 1883—87.

8 Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Lipcse—Bp., 1901. 405. o. Itt utalunk a kifejezés görög nyelvi előfordulásaira: *Lampe, G. W. H.: A Patristic Greek Lexicon.* Oxford, 1961. 818. o. Számos előfordulása a harmadik és nyolcadik század között. Ritkán egyszerűen emelőgép értelemben.

latban maradtak.⁹ Így ezek a területek jelentették azt a forrást, ahonnan ismeretük visszaszivárogthatott Nyugat-Európába. Bizáncban — mint ezt számos fennmaradt kézirat bizonyítja — a későrómai hadi-, haditechnikai kéziratok másolása sem engedte, hogy az ostromgépek ismerete elhomályosuljon. Minderre számos bizonyíték felsorakoztatható, mindenekelőtt Ada Bruhn Hoffmeyer munkája alapján.¹⁰ Érdekes részleteket találhatunk Prokopiosz Belisar hadjáratát tárgyaló leírásában, miként a Konstantinápoly avar ostromáról (626) tudósító „Chronicon Paschale” is megnevezi őket (manganika, tetrarea). Böles Leó „Taktiká”-jában a hadigépeket általában a manganika néven ismeri, megkülönböztetve közöttük a kisebb alakation-t, és a nagyobb tetrarea-t.¹¹

Az arabok Észak-Afrikán keresztül ezekkel a hadieszközökkel pirenusai hódoltságuk határáig jutottak el, használatukról tudomásunk van pl. Toledo 761. évi, vagy Narbonne 792. évi ostromakor. Valószínű, hogy a vikingek pirenusai-félszigeti támadásaik során ismerkedtek meg ezekkel az eszközökkel, mindenesetre Párizs 885—886. évi ostromakor már bevetették őket.¹² Erről Abbo de Saint-Germain 890-ben így írt: „Összeerősítettek egyenlő hosszúságú, kettős gerendákat, amit közmegegyezéssel mangananum neveztek, s amivel hatalmas sziklákat vetettek ki.”¹³

A vetőgépeket a legkülönbözőbb elnevezéssel illették, latin, görög és arab eredetűekkel egyaránt. Egyik típusnak a trabutium (trébuchet) tekinthető, mire a rögzített ellensúly a jellemző, míg a vetőgépek másik típusát alkotja a manganum, mozgó ellensúllyal. Ez utóbbiak méretük és horderejük szerint oszlanak nagyobbakra (tetrarea vagy petrarea) és kisebbekre (alakation). A mangana típus azonosítható a rómaiak onager (vadszamar) elnevezésű gépével és a biffa-val. E megkülönböztetés még a XIII. század végén is ismerős volt Aegidius Romanusnak, amint azt „De regimine principum” c. művében meg is örökítette.¹⁴ Önálló használat esetén a mangana a kisebb gépet jelölte. Erre Tyrosi Vilmos hoz fel bizonyítékot, amikor „Historiae rerum transmarinarum” c. könyvében így ír:¹⁵ „Mások kisebb gépekből löttek ki apróbb köveket, amelyeket mangananum neveznek.” Hasonló értelemben ír Guillaume le Breton is, „Philippiade” c. munkájában.¹⁶

A manganum szó meglepő módon nem került be Sevillai Izidor enciklopédikus művébe,¹⁷ megtalálható azonban a XI. században élt lombardiai lexikográfus, Papias szójegyzékében.¹⁸ Végül legyen elég a szó ismertebb előfordulásai közül Freisingi Ottó¹⁹ és Gislebert krónikáira utalni. A magyar krónikában ezen az említésen kívül nem fordul elő, a 89. fejezet már „machinae bellicae” néven emlegeti őket.

Problémát jelenthet a „ferreus” jelző fordítása. A vetőgépeket tudniillik szinte teljesen fából készítették; az ezeket többnyire a helyszínen összeállító „ingeniarius” mestereket nem egyszer ácsnak (carpentarii) nevezték.²⁰ Ammianus Marcellinus római történeti munkájában szerencsére megörökítette az onager (scorpio) típusú vetőgép felépítését, ami a szakirodalom feltételezése szerint azonos a középkori manganummal. Két összefüggésben említ vas alkatrészeket: a szerkezet tetején vashorgok találhatóak (summitatque eius unci ferrei copulantur), amelyen egy kender vagy vashurok függ (e quibus pendet stuppea vel ferrea funda, 23. könyv 4,5 és 19. könyv 7,7). Pars

9 K. Huuri: Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen. Helsinki, 1941. Különösen 54—64., 79—93., 212—216. o. Már előtte ebben az értelemben írt: Max Jähns (Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Bd. 1. München—Leipzig, 1889), vagy Gustav Köhler (Die Entwicklung des Kriegswesens und Kriegführung in der Ritterzeit, Bd. III/1. Breslau, 1887). Különösen: 148—167. o. Az ellentétes véleményt képviseli Rudolf Schneider (Die Geschichte des Mittelalters. In: Zeitschrift für historische Waffenkunde, 5[1909—11] 231—236. o.), feltüntetve a III. Napóleon által képviselt álláspontját (Études sur le passé et l'avenir de l'Artillerie. Liège, 1847.) Jó összefoglalása a témának a Pauly—Wissowa-féle enciklopédiában az onager-címszó, 399—402. o.

10 Hoffmeyer, A. B.: Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. In: *Gladius*, 5(1966) 125—136. o.

11 Uo. 133. o.

12 Uo. 135—36. o.

13 Meyrick, S. R.: A Critical Inquiry into Ancient Armour, As it Existed in Europe, but Particularly in England from the Norman Conquest to the Reign of King Charles II. with a Glossary of Military Terms of the Middle Age. London, 1842. I. k. 75. o.: Abbo: „Conficiunt longis aeque lignis geminatis, Mangana quae proprio vulgi libitu vocitantur, Saxa quibus iaciunt ingentia.”

14 Hoffmeyer: i. m. 130. o.; Fino, J.—F.: Machines de jet médiévales. In: *Gladius*, 10(1972) 25—43. o.; Gohlke, W.: Das Geschützwesen des Altertums und des Mittelalters. In: *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 5(1909—1911), 197—99., 291—95. o.

15 „Alii vero minoribus tormentis, quae mangana vocantur, minores immitendo lapides” (VIII. c. 9.) Id. Meyrick, S. R.: i. m. i. h.

16 „Interes grossos petraria mittit ab intus/Assidue lapides, mangonellusque minores” (Lib. VII.) id. Meyrick, S. R.: i. m. i. h.

17 Izidor ismeri, azonban csak általánosan és igen röviden szól a vetőgépekről: „Balista genus tormenti... Torquetur enim verbera nervorum, et magni vi iacit aut hastas aut saxa...” (XVIII, X. 2.) Etymologiarum sive originum libri XX. (Ed. W. M. Lindsay) Oxonii, 1911. (reprint).

18 Papias: „tormentum dicitur, quidquid vi torquetur, ut vulgo manganum. Id.: *Du Cange*: 217. o. (manganum címszó)

19 Freisingi Otto: „Lapidem vi tormenti ex balista, quem modo mangam vulgo dicere solent, propulsum”. (Gesta Friderici Lib. 2, c. 21.) Id. Mittellateinisches Wörterbuch, Berlin, 1323. Gislbertusna no. 1326. o.

20 A faszükségletre és az ácsokra 1. Hoffmeyer, A. Arms and Armour in Spain. A Short Survey. II. In: *Gladius*, 1981. (Tomo especial) 103—105. o. A ferreus ilyen értelemben használatára érdekes a Nagy Sándor-regény szöveggyűjteménye, amelyben a „cum arietibus et instrumentis ferreis ut murum percuterent” és a „cum arietibus et machinis” valyagosan fordul elő. Die Historia de prelijs Alexandri Magni. Hrsg. Bergmeister, Hermann—Josef. Meisenheim am Glan, 1975. 95a.

pro toto tehát a manganumnak lehet „vas” jelzője. A mondatrész értelmezése így vas alkatrészekkel megerősített, megvasalt lehet. S mivel a manganumnak a machina gyakran színinimája a forrásokban, a javasolt fordítás a következő lehet: „másokat vasalt gépezeteken puszitva/kínozva öldököltek le.” A követő azonos célú felhasználására eddig egyetlen XI. századi adatot találtunk, ez alapján inkább a kivégzés-kínzás helye, mint eszköze a gépezet. (A nyelvtani szerkezet megengedné, hogy a kivégzés eszköztét lássuk a gépezetben.)²¹

A fordítók a közkézen forgó szótárak birtokában minden bizonnyal tudatában voltak a kérdéses szó jelentésének, ám azt a szövegben értelmetlennek érezvén, valami hasonlóval próbálták az értelmét megragadni. A fordítások kétféle gyakorlatot követtek, vagy a „vas” jelzőhöz kerestek egy alkalmas főnevet (csép, fegyver, rúd), vagy abból indultak ki, hogy etimológiailag a mángorló szó összefügg a manganum-mal. Ez utóbbira először Erdélyi Lászlónál láthatunk példát.²² Mint általánosan elfogadott, a magyar „mángorló” szó német eredetű, s mint a német szófajító szótárak valószínűsítik, olyan területen mehetett végbé a jelentésváltozás (vetőgép – mángorló), ahol a haditechnikai ismeretek fejlődő textiliparral találkoztak. A szó megváltozott értelmében első adatolt előfordulásaként a Tucher-féle (1464–75) nürnbergi „Baumeisterbuch”-ot említik, de XIV. század közepi regensburgi említéséről is tudunk.²³ A német kereskedők révén a korán meghonosodott német eredetű szavak között tarthatjuk számon, így megtaláljuk már Zsigmond Kassának adott német nyelvű privilégiumában is („Mangel-mester”, 1411.).²⁴ A jelentésátvétel iránya azonban egyértelmű, a vetőgép nevét alkalmazták egy textilipari műveletre és eszközére. Ennek alapja az, hogy a vetőszerkezet megfeszítéséhez is hengereket alkalmaztak, miként a mángorlás műveletéhez.

Nem érdektelen megvizsgálni, hogy kifejezésünk hogyan illeszkedik a krónikás hagyományba. Gerics József az Aba—Péter kor forráskérdéseivel foglalkozva már határozottan rámutatott arra, hogy az altaichi évkönyvek Aba trónrajutását elbeszélő részlete az Abát támogatók híradását őrizte meg. A szöveggörnyezet is teljes mértékben igazolja, hogy a Péter tanácsosa, illetve néhány híve megölésének leírásában az „Annales Altahenses” egykorú magyarországi Aba-párti híradásra támaszkodott.²⁵ Nem tekinthető véletlennek, hogy a leszámolás képeinek a szóhasználatában a szerző számos ótestamentumi eredetű kifejezéssel ad nyomatékot mondandójának. Ezzel is sugallja, a szövegrészlet egyébként jól észrevehető tendenciáját csak erősítve, hogy az Aba-pártiak jogosan, a bibliában leírt büntetésekhez hasonlóan végeztek ellenfeleikkel. Az „Annales” azonban nem részletezi a kivégzéseket: Budó halála jogosságának a fejtegetése után csak annyit ír, hogy „Budót, mindezen gazságok koholóját... megragadván, darabokra tépve ölték meg és két kisgyerekének szemét vájták ki.”

A magyar krónika éppen a Péter párti előkelőkkel való leszámolás leírásakor az altaichi évkönyveknél is bővebb. (V. ö. a cikk elején Szabó Károly fordításában közölt részlettel). A „quodam vero lapidibus irruentes, alios autem in manganis ferreis vastantes occiderunt” mondatot is csak a magyar krónika őrizte meg.

A részletben előforduló ótestamentumi helyek legtöbbször már Domanovszky Sándor kiadása gondosan utalt: „malorum intentorem”; „in frusta concidentes”; kiegészítve még: „lapidibus obruentes”: Exod. 21, 28–29; Levit. 20, 27; Num. 15, 35–36; Deut. 13, 10–17, 5, 21, 22, 21, 22, 24; „afflixit populum”: Exod. 5, 22–23 stb. A manganum ugyan nem fordul elő a Bibliában, azonban éppen eléggé keresett és ritka kifejezésnek tekinthető. (Jelen ismeretünk szerint ez a szó egyetlen előfordulása a hazai latinságban.²⁶) A manganum kifejezést, ismert előfordulásai alapján, bizánci közvetítéssel ismerhettük meg, míg Magyarországtól nyugatra a kereszteshadjáratok mozdíthaták elő terjedését.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy az „in manganis ferreis vastantes” kifejezést már a korai, XI. századi szövegezés is tartalmazhatta, s ez maradt fenn a krónika ismert szerkesztésében.

21 A Sambucus-kéziratra Scriptores (I. jegyzet.) I. 174. o. A Sambucus-kódexben előforduló „manganidum” alak a manganumból romlott (a szótárakban a manganidum változat ismeretlen), míg a „confringere” ige a „vastantes” értelmezésének tekinthető. A Múgel Chronicon rhythmicumjában megőrzött változat „et plagis diris ceciderunt et saxis obruebant eos...” azt mutatja, hogy a manganum jelentését a XIV. században már nem értették. L. Scriptores II. 259. o. — A következő hasonló célú felhasználásra 1097-re datálva találunk példát. Ebben Thimo, salzburgi érseket köztülki ellenfelei egy követőhöz, hogy kivégezzék. („reverendum pontificam .. ligaverunt pro pudor ad machinam extractum quam vulgo mangonem apellant.” Passio Thiemonis archiepiscopi. MGH SS 11, 56–58. o. Id. Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. 3 Bd, Die Kärtner Geschichtsquellen 811–1202. Klagenfurt, 1904. (reprint 1978.) 201. o.

22 L. a 3. jegyzetet.

23 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp., 1970. (mángorol címszó); Kluge, Fr.: Etymologisches Wörterbuch. Berlin, 1957. (Mange címszó); Lezer, M.: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Leipzig, 1872. (reprint 1974). Ugyanott számos példa a „mangen” eredeti értelmű előfordulására: Oswald v. Wolkensteinál, vagy Wolfram von Eschenbachnál. Regensburgra: Strome, Wolfgang v.: Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter. Stuttgart, 1978. (Monographien zur Geschichte de Mittelalters, Bd. 17.) 23. o.

24 Strome, W. v.: i. m. 180. o., további kassai adat: 194. o.

25 A magyar krónika és az altaichi évkönyveknek a korszakra vonatkozó elemzését Gerics József végezte el: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. I.—II. In: Magyar Könyvszemle, 98 (1982) 186–197., 299–313. o. Az Évkönyvek fordításában felhasználtuk Gerics J. fordítását i. m. 191–182. o.

26 A magyarországi latinság középkori szótárának cédlauanyagát Boronkai Iván és Déri Balázs szíveségéből használhattam.